

Олена Семенова,
Юрій Коваленко

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ КОМПОЗИЦІЇ У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

У статті здійснено огляд методичних посібників із «Рисунку», «Живопису», «Композиції» та «Декоративно-прикладного мистецтва» на предмет використання засобів композиції в практичній діяльності майбутніх вчителів образотворчого мистецтва. При написанні статті було використано теоретичні методи дослідження: аналіз літературних джерел, аналогія, протиставлення, систематизація порівняння та узагальнення.

З'ясовано, що у проаналізованих навчально-методичних посібниках в більшій мірі висвітлено етапність виконання навчально-творчих завдань і в меншій зосереджено увагу на специфіці використання засобів композиції з метою створення високохудожніх творів.

Ключові слова: композиція, майбутній вчитель образотворчого мистецтва, засоби композиції, навчально-методичні джерела.

An overview of methodical manuals on «Drawing», «Painting», «Compositions» and «Decorative-applied Arts» for the use of compositions in the practical activities of future teachers of Fine Arts is made. When writing the article, the following theoretical methods of research have been used: analysis of literary sources, analogy, opposition, systematization of comparison and generalization.

The peculiarities of the artistic training of the future Fine Arts teacher have been revealed. Future Fine Arts teachers have a comprehensive complex of theoretical and practical-creative levels to master special subjects. Composition is one of the main subjects. The mastering and use of compositions in professional subject as well as the systematic assimilation of theory and practice help teaches and students to think graphically, analyze, generate original ideas of artistic works and artistically perform them in the material.

Means of composition are original tools of artistic activity, which provide its necessary features and qualities that are appreciated by the viewer in the process of visual perception of a highly organized form.

The manuals on Painting mainly provide methodological recommendations on the technology of performing paintings and a brief overview of methods and techniques for solving visual problems in historical development and recommendations for avoiding mistakes in students' work.

The material of the article reveals and analyzes teaching tools at the stage of solving educational and creative tasks. Less attention is concentrated at the specificity of the use of means of composition for the purpose of creating high-art works. Thus, one of the main tasks of the university is the organization of educational subject, in which, along with the study of universal issues, both the presence of art and artistic purposes is ensured.

Keywords: *composition, future teacher of Fine Arts, means of composition, educational and methodical sources.*

Сучасний етап розвитку мистецької освіти характеризується глобальними змінами. Так, деякі дисципліни скорочуються або ж об'єднуються. Що, в свою чергу, вимагає від вчителя більш ґрунтовної підготовки та прояву творчого потенціалу. На необхідності формування творчого педагога національної школи наголошено в Законі України «Про вищу освіту», Державній програмі «Вчитель», Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року.

Провідною якістю особистості майбутнього вчителя образотворчого мистецтва є його творча індивідуальність. Згідно з цим, доречний погляд С. Гессена щодо необхідності поєднання якостей його творчої особистості як художника в комбінований «композиційний» тип [2, с. 74–75]. Тому з позиції універсалізму композиційної діяльності організація мистецько-освітнього процесу у ВНЗ має творчо-розвивальне спрямування. За своєю сутністю він багатоаспектний та цілісний, оскільки охоплює гуманітарний, художньо-педагогічний і художньо-творчий різновиди підготовки.

Особливості художньої підготовки майбутнього вчителя образотворчого мистецтва полягають у тому, що він має комплексно на теоретичному і практично-творчому рівнях оволодіти спеціальними фаховими дисциплінами. Серед них фундаментальною є «Композиція» як першооснова будь-якого різновиду просторових мистецтв. Опанування та використання засобів композиції на фахових дисциплінах а також системне засвоєння їх теорії і практики привчає студентів образно мислити, аналізувати, генерувати оригінальні ідеї художніх творів і майстерно виконувати їх у матеріалі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що наукові праці О. Кайдановської, О. Музики, М. Пічкура, Г. Сотської, В. Щербини та інших дослідників, мають особливе значення, бо забезпечують ефективність формування здатності художника-педагога вирішувати завдання естетичного розвитку школярів і досягати вершин фахової майстерності в царині образотворчого мистецтва для творчої самореалізації й самовираження та професійної мобільності в сучасних складних соціально-культурних умовах. У контексті професійної підготовки майбутнього вчителя образотворчого мистецтва чимало положень освітніх документів реалізовано в дослідженнях Л. Басанець,

С. Коновець, А. Марченко, Ю. Мохірева, І. Мужикової, О. Піддубної, Л. Покровщук, М. Стась, О. Сташук, О. Смірної, Т. Стрільєвич, І. Пастира, В. Щербини та ін.

Мета статті – оглянути та детально проаналізувати навчально-методичні посібники для визначення теоретико-методологічних основ використання засобів композиції на фахових дисциплінах майбутніх художників-педагогів.

Засоби композиції є своєрідними інструментами художньо-творчої діяльності, які забезпечують її необхідні властивості і якості, що оцінюються глядачем у процесі візуального сприйняття високоорганізованої форми. Властивість – це ознака, що складає відмітну рису. Якість виражає істотну визначеність об'єкта, «наявність суттєвих ознак, властивостей, особливостей, що відрізняють один предмет чи явище від інших, ту чи іншу характеристику, достоїнство, ступінь придатності когось-чого-небудь» [8, с. 223].

На нашу думку, засоби композиції поділяються на такі групи: закономірні, вибіркові та специфічні. До закономірних відносяться супідрядність, масштабність, пропорційність а також супідрядність, масштабність, пропорційність і ритмічність. До вибіркових – статика/динаміка, симетрія/асиметрія, контраст/нюанс, рівновага/дисбаланс, головне/другорядне, важкість/легкість, поліхромію/монохромію а також сюжет/фабула, новизна/стандарт, загальне/індивідуальне, реалізм/фантазія, полісемія/моносемія, необхідне/випадкове, рацію/емоцію. Окрему групу складають специфічні, відповідно до різновидів просторових мистецтв, засоби: формотворні – крапка, лінія, пляма; пластичні – площина, об'єм, простір; матеріальні – маса, фактура, текстура; виконавські – графічні, колористичні, модельні.

Для вивчення теоретичних основ використання засобів композиції було проаналізовано зміст посібників із фахових дисциплін наявних як в бібліотеках ВНЗ так і в мережі інтернет.

Установлено, що студенти активно користуються посібником І. Туманова «Рисунок, живопис, скульптура: Теоретико-методологічні основи комплексного навчання» (2010 р.) [11], у якому ґрунтовно розкрито методологію навчально-творчого підходу, теоретико-методологічні основи формотворення у мистецтві, особливості історичного розвитку мови просторових мистецтв. Книга добре ілюструє основні теоретичні положення з питань використання зображувально-виражальних засобів просторових мистецтв у світовій образотворчій практиці та особливості застосування методичних принципів навчання рисунку, живопису й скульптурі. Однак, у цьому посібнику надто штучно висунуто крапку, лінію і пляму як провідний засіб формотворення у методиці навчання образотворчому мистецтву.

Доступним для користування є посібник В. Колеснікова «Рисунок» [4].

Він складається з трьох великих розділів, до кожного з яких належить декілька підрозділів. Перший розділ «Історичні засади формування рисунка як виду зображувальної діяльності» містить такі аспекти, як формування рисунка від перших наскальних рисунків до формування різних рисувальних шкіл Древнього Єгипту, Антики, Середніх віків, епохи Відродження, академічної школи рисунка, включаючи сучасні етапи розвитку рисунка. Другий розділ дає загальні поняття рисунка, тобто: методичні вказівки, роль композиції в рисунку, лінія та тон у ньому та їх роль у розвитку просторового мислення, уяви та творчого підходу до рисувальної діяльності. Третій розділ охоплює види практичних завдань із дисципліни «Рисунок»: рисунок натюрморту, голови з гіпсових зліпків та натури, одягненої й оголеної фігури людини, короткочасний рисунок та начерки, рисунок на пленері.

Досліджуючи методичні аспекти формування професійних навичок педагога-художника засобами рисунка, О. Шпитальова констатує факт, що в наявних сучасних посібниках з рисунку активно студіюється два провідних методи: живописно-тональний, що забезпечує виявлення великої форми тоном, де основою служить не лінія, а тонова пляма; лінійно-конструктивний, що полягає в побудові зображення на базі виявлення лінійно-конструктивної форми [12, с. 418–419]. У них основними етапами виконання завдань з рисунку визнано композицію рисунка, визначення масштабу й формату зображення, конструктивну побудову, тонове рішення, завершення роботи [12, с. 420].

Що стосується дисципліни «Живопису» то майбутні художники-педагоги часто послуговуються навчальним посібником В. Шпака «Основи живопису. Акварель» (2013) [13], у якому висвітлюються етапи розвитку акварельного живопису, а також творчість провідних майстрів цієї галузі мистецтва. У ньому розглянуто питання, що тісно пов'язані з опануванням теорії і методики створення живописного зображення на площині на основі здобутих наукових, теоретичних і практичних знань та навичок з рисунка. Зокрема, також ідеться про властивості художніх матеріалів, природу світла і кольору тощо та сучасні методики навчання живопису й досвід майстрів минулого. Автор цієї книги також намагався розглянути засоби композиції у створенні композиції натюрморту.

Доступним для використання на паперовому й електронному носіях є навчальний посібник «Матеріали і техніка олійного живопису» (2014) [7], укладений О. Музикою. У ньому розкрито технологічний цикл підготовки матеріалів для олійного живопису, оптичні основи багат шарового й одношарового живопису та їх технічні прийоми, короткий огляд методів і прийомів вирішення образотворчих завдань в історичному розвитку, організації структури живописного зображення та рекомендації щодо уникнення помилок у студентських роботах. Також він добре ілюстрований зразками послідовності ведення живописної роботи

олійними фарбами та репродукціями полотен відомих художників.

Студенти мають змогу вільно скачати у мережі Інтернету навчальний посібник «Живопис натюрморту» (2016) [3], упорядкованого О. Ігнатенко. У ньому описано методи і техніки візуалізації форми в натюрморті, розглянуто особливості живописної композиції, надано практичні поради щодо вибору матеріалів для роботи в різних техніках живопису натюрморту.

Із посібників з композиції доступною у паперовому й електронному варіантах є книга М. Яковлєва «Композиція + геометрія» [14]. Видання присвячене висвітленню нового напрямку використання геометричних принципів в галузі художнього формотворення. Розглядаються питання графічної формалізації об'єктивних властивостей творів архітектури, дизайну, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва з наступним моделюванням їх естетичних властивостей. Особливу увагу приділено взаємовідношенню інтуїтивних та науково обґрунтованих методів творчого процесу. На прикладах типових завдань показано використання геометричних принципів формотворення знаково-символьних образів у графічному дизайні, процедуру аналізу композиційної побудови творів образотворчого мистецтва. Використовуючи засоби проектної графіки, показано методику дослідження образно-стильових рис народного орнаментального мистецтва, морфологічні ознаки окремих зразків шрифтових форм. Представлено один з напрямків практичного розв'язання типових композиційних та кваліметричних задач художнього формотворення за допомогою сучасних комп'ютерних технологій.

У цілому видання багатопланове й різноаспектне. Призначене для архітекторів, дизайнерів, мистецтвознавців, а також для використання у навчальному процесі для студентів вищих художньо-творчих навчальних закладів. Однак матеріали книги мають надто технічний зміст і важкі для їх розуміння.

Проаналізувавши змістовий та методичний аспекти композиції в різних видах образотворчого мистецтва, що містяться у відповідних виданнях, І. Левін класифікував такі мистецько-освітні парадигми, як канонічна, академічна, репродуктивна, етнокультурна, культурологічна, діяльнісна та креативна. На думку дослідника, вони рідко трапляються у «чистомі вигляді», частіше спостерігається їх «перетинання» й інтеграція. Кожна із них має свої сильні й слабкі сторони, їх вибір визначається специфікою і логікою навчального процесу [6]. Однак ми переконані, що в сучасній ситуації мистецької освіти саме креативна парадигма найбільш актуальна, оскільки прямо стосується процесу формування художньо-творчої компетентності майбутнього художника-педагога.

Аналізуючи друковані матеріали із фахової дисципліни «Декоративно-прикладне мистецтво» у наявному і доступному в бібліотеках навчальному посібнику авторів Є. Антоновича та Р. Захарчук-Чугая «Декоративно-

прикладне мистецтво» (1993) [1] розглянуто питання теорії та історії декоративно-прикладного мистецтва України. Аналізуються його основні види (ткацтво, килимарство, вишивка, художнє деревообробництво, кераміка тощо) як своєрідний світ національної краси і духовності. Основні теоретичні аспекти, питання історії та композиції, подані в книзі, дають змогу глибше зрозуміти орнаментально-пластичні народні образи, котрі впливають із глибин людського життя.

Зміст навчального посібника Л. Плазовської «Декоративне мистецтво (в практиці вчителя образотворчих дисциплін)» (2013) [9] розроблено з урахуванням чинної програми з дисципліни «Декоративне мистецтво» для студентів ВНЗ, які оволодівають фахом вчителя образотворчого мистецтва. Ним охоплено питання декоративного мистецтва як складової частини матеріальної і духовної культури, композиція у декоративній творчості, виражальних засобів декоративної композиції, орнаментики, колористики, художньої обробки текстилю, методичні аспекти організації естетичного сприймання та аналізу творів декоративного мистецтва.

У навчально-методичному посібнику О. Стрілець «Мистецтво української витинанки у змісті професійної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва» (2013) [10] розкрито питання художніх особливостей витинанки, місце цього мистецтва в житті людини, його орнаментики, техніки виготовлення та композиції. Також у ньому міститься ілюстрована програма творчих завдань для студентів.

У навчальному посібнику М. Кириченко «Український народний декоративний розпис» (2006) [5] наведено численні ілюстрації, розкрито особливості техніки настінного розпису, мальовків, станкового живопису і графіки, розпису по дереву, писанкарства.

Отже, є чимало вітчизняних навчальних видань з декоративно-прикладного мистецтва, у яких прямо чи опосередковано розкриваються змістово-методичні аспекти композиції. Однак нині таких посібників, які б ґрунтовно висвітлювали специфіку декоративної композиції у різних видах народного та професійного декоративно-прикладного мистецтва мало.

Аналіз змісту наявних навчальних видань показує, що композиція традиційно поділяється на теоретичний та практичний розділи. Перший із них охоплює теорію композиції; другий – систему вправ, виконання яких дає змогу студентам засвоїти універсальні закони, правила, прийоми й засоби формальної композиції, тобто побудову безпредметних зображень. Звісно, що надання переваги студіюванню формальних основ композиції надзвичайно корисне для студентів. Однак це не пов'язано з історично сформованими напрямками й жанрами образотворчого мистецтва, твори яких мають специфічні властивості композиції. Можна стверджувати, що змістове наповнення навчальних видань з композиції є надто обмеженим. Це зумовлює необхідність її оновлення за принципом інтеграції (з лат. «integratio» – доповнення, побудова цілого).

Інтеграція безпосередньо пов'язана зі змістом самої програми дисципліни «Композиція», що базується на пізнавальному та діяльнісному підходах. Першим передбачено розгляд комплексу законів, правил, прийомів і засобів, що характеризують принципи досягнення цілісності твору. Другим – виконання завдань, пов'язаних з образним змістом творів та ескізів до них. При цьому універсальність мети вивчення композиції очевидна, оскільки отримані знання й натреновані композиційні навички передбачено застосовувати у всіх галузях подальшої навчальної і професійної діяльності. Натомість у другому підході жанрово-видова органічність завдань перетворює практику навчальної дисципліни «Композиція» у той чи інший вид мистецтва, наприклад, живопис, графіку, декоративно-прикладне мистецтво тощо. Особливе значення при цьому має студіювання композиції в живопис. Однак, найчастіше викладачі обмежуються лише реалістичним живописом, інколи декоративним його різновидом, не враховуючи його інших історично сформованих напрямів – образно-символічного, фантазійного та сюрреалістичного. Отже, відбувається невинуватене дублювання окремих завдань, що призводить до творчої однобокості студентів.

Таким чином, за результатами аналізу посібників з рисунку, живопису, композиції і декоративно-прикладного мистецтва є підстави стверджувати, що попри намагання окремих авторів на теоретичному і практичному рівнях озброїти майбутніх художників-педагогів засобами композиції різних видів образотворчого мистецтва, цей досвід є надто фрагментарним і невідрефлексованим. Очевидно, що це пов'язано не лише із варіативністю змісту програм окреслених дисциплін, а й змістової наповненості наявних навчально-методичних комплексів та посібників, у яких, зазвичай, розкрито її формальні ознаки (цілісність, супідрядність, рівновага), типологію (закритий, відкритий, симетричний, асиметричний, статичний, динамічний типи), форму (центрична, лінійна, площинна, об'ємна, просторова, комбінована), прийоми (угруповання, накладання, членування, стилізація тощо) і засоби (пропорція, ритм і метр, контраст і нюанс, колір, вісь, фактура і текстура, точка, лінія, пляма, тон та ін.).

Отже, аналіз зв'язків між навчальними дисциплінами і мистецтвом дає змогу встановити деякі тенденції в освітньому процесі, що суттєво впливають на характер і спрямованість навчання композиції в цілому та опанування її виразними засобами, зокрема. Ми також бачимо, що змістова складова навчальних завдань не однакова. Деякі з них є універсальними. Малюнок і композиція функціонують практично у всіх навчальних дисциплінах як основа зображення або організації цілісності. Вони, акумулюючи в собі комплекс навчальних завдань і питань, у своїй основі формальні, їх зв'язок із мистецтвом опосередкований педагогічними і професійними цілями. Саме тому одним із головних завдань ВНЗ є така організація навчальних дисциплін, при якій разом із вивченням

універсальних питань забезпечується як присутність мистецтва так і художніх цілей.

У цілому, наведений змістовий аналіз наявних мистецько-освітніх видань та декоративно-прикладного мистецтва засвідчує, що навчально-виховний процес сповна забезпечено вітчизняними посібниками і методичними рекомендаціями з рисунку, живопису, декоративно-прикладного мистецтва. Однак у них найбільшою мірою висвітлено етапність виконання навчально-творчих завдань і найменше матеріалу зосереджено на специфіці використання засобів композиції з метою створення високохудожніх творів. Зафіксовано нестачу посібників із композиції українських і, водночас, значну їх кількість авторів близького зарубіжжя. Як правило, вони містять достатньо суперечливий матеріал щодо класифікації засобів композиції в різних видах просторових мистецтв і збіднену методику їх використання з метою формування художньо-творчої компетентності майбутніх фахівців.

Таким чином, ознайомлення зі змістом навчальних посібників з рисунку, живопису, композиції та декоративно-прикладного мистецтва засвідчує нестачу матеріалів щодо методологічного складника організації композиційної діяльності студентів. Найчастіше вони містять не образно-змістовий, а формальний і технологічний аспект створення художньої композиції. Часом, бракує методичних рекомендацій щодо виконання окремих навчально-творчих завдань, що безпосередньо стосуються конкретики особливостей використання засобів композиції. Тому доводиться констатувати незадовільний стан використання засобів композиції на фахових дисциплінах при підготовці майбутнього вчителя образотворчого мистецтва в освітній практиці закладів вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво: навч. посіб. Львів, 1993. 272 с.
2. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. Москва, 1995. 448. с.
3. Ігнатенко О. Живопис натюрморту: навч. посіб. Чернігів, 2016. 30 с.
4. Колесніков В. Г. Рисунок: навч. посіб. Київ, 2008. 155 с.
5. Кириченко М. А. Український народний декоративний розпис: навч. посіб. Київ, 2006. 228 с.
6. Левин И. Л. Анализ и классификация парадигм обучения художественным дисциплинам. URL: <http://naukovedenie.ru>
7. Матеріали і техніка олійного живопису: навч. посіб. Умань, 2013. 114 с.
8. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. Москва, 1999. 944 с.
9. Плазовська Л. В. Декоративне мистецтво (в практиці вчителя

- образотворчих дисциплін): навч. посіб. Київ, 2013. 258 с.
10. Стрілець О. В. Мистецтво української витинанки у змісті професійної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва: навч.-метод. посіб. Переяслав-Хмельницький, 2013. 80 с.
  11. Туманов І. М. Рисунок, живопис, скульптура. Теоретико-методологічні основи комплексного навчання: навч. посіб. Львів, 2010. 496 с.
  12. Шпитальова О. В. Методичні аспекти формування професійних навичок педагога-художника засобами рисунка. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 4. С. 416–424.
  13. Шпак В. О. Основи живопису. Акварель. Київ, 2013. 256 с.
  14. Яковлєв М. І. Композиція + геометрія. Київ, 2007. 240 с.